

УДК 94:37(=411.16)(477.62-21)"18/19"

І.Г. Луковенко

ОСВІТА В СИСТЕМІ ОБЩИНОГО ЖИТТЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ МАРІУПОЛЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Стаття присвячена дослідженню місця та ролі освіти в житті єврейської громади Маріуполя в другій половині XIX – початку XX століття. Аналізуються особливості становлення та функціонування традиційної для єврейської спільноти релігійної освіти, представленої приватними вчителями (меламедами), школою для незаможних хлопчиків Талмуд-Торою та мережею приватних початкових навчальних закладів, що до певної міри виконували функції хедерів, а також тими модернізаційними змінами, які вона зазнавала в умовах пореформеної доби. Аналізується місце та значення світської освіти (середньої – гімназій та ремісничого училища та вищої – університетської), яка у пореформений період ставала все більш значимим фактором в житті євреїв, адже відкривала перспективи стати частиною світського імперського суспільного, культурного та економічного простору.

Ключові слова: єврейська спільнота Маріуполя, Надазов'я, освіта, релігійна освіта, Талмуд-Тора, хедер.

DOI 10.34079/2518-1521-2025-15-41-58-71

Актуальність теми обумовлена з одного боку тим, що релігійна освіта, яка упродовж багатьох століть була єдиним варіантом освіти в єврейській традиції, важливим засобом збереження та трансляції духовно-релігійних настанов та приписів. З іншого боку, нові реалії існування єврейської спільноти в умовах царської епохи пореформеної доби, коли формується єврейська спільнота Маріуполя, вимагали пошуку відповідей на нові виклики, що позначилося на певних трансформаціях традиційної релігійної освіти, а також поширенні серед євреїв Маріуполя світської освіти (середньої та вищої).

Питання це не є до кінця вивченим. Можна вказати на дослідження В. Гончарова, що безпосередньо торкається організації духовно-освітньої діяльності євреїв Катеринославщини, зокрема і Надазов'я (Гончаров, 2008, с. 229-235), де автор частково торкається і реалій Маріуполя. Не оминула питання освіти в єврейській громаді міста, досліджуючи етноконфесійну історію Надазов'я, і І. Пономарева, яка присвятила цьому питанню окрему наукову розвідку. Тож, звернення до цієї тематики є актуальним та важливим в контексті дослідження широкого спектру вивчення етноконфесійного життя регіону у всіх його аспектах та вимірах.

Метою статті є аналіз системи організації релігійної освіти єврейської громади Маріуполя та її трансформацій, а також світської освіти в житті громади в контексті викликів пореформеної доби, тобто починаючи з 1870-х рр. і до знищення традиційної системи освіти після утвердження радянської влади.

Говорячи про систему освіти в рамках єврейської спільноти взагалі і в Маріуполі зокрема, варто враховувати: (1) особливості функціонування системи єврейської освіти другої половини XIX ст. у незвичних для неї умовах, далеких від традиційних місць розселення євреїв у найвіддаленішому куточку Смути осілості, (2) включення євреїв у загальноімперську світську систему освіти в умовах реалій, з якими довелося мати справу в пореформений період, коли маріупольська єврейська громада формувалася.

Традиційна єврейська освіта упродовж століть була замкненою, орієнтованою виключно на набуття знань релігійного закону, єврейської традиції, а, отже, освітою релігійною. В регіонах традиційного розселення євреїв у Східній Європі задача освіти хлопчиків, навчання їх основам Тори, єврейської мови (івриту), базових знань у галузі єврейського закону, покладалося в першу чергу на батька. Більш ґрунтовне навчання здійснювалося у хедерах, приватних школах, засновуваних вчителями-меламедами (перекладається, власне, як «вчитель»). Заможні родини мали можливість дозволити собі найняти приватного меламеда для індивідуального навчання. Для тих, хто не мав можливості віддати дитину до хедера, або скористатись послугами меламеда, існувала Талмуд-Тора, на яку покладалася задача організовувати навчання для незаможних дітей. Але у будь-якому випадку, навчити дитину азам закону та традиції було обов'язковим елементом початкового навчання, адже мало не так власне освітню складову, як духовно-релігійну. Відтак, навчання було обов'язковим для всіх хлопчиків віком від 6 до 13 років і мало на меті не просто дати певні знання, а підготувати хлопчика до повноліття – бар-міцви, яка наступала в 13-ти річному віці. Для переважної більшості дітей на цьому їх освіта і завершувалася. Освітою ж дівчат займалися матері, і, знову ж таки, це була домашня освіта, спрямована на опанування ними тих частин єврейського закону, що стосувалися законів сімейного життя, цноти, ритуальної чистоти, кашруту, домашнього господарства тощо. Тобто, всього того, що мало безпосереднє відношення до уявлень про роль жінки у родині, господарстві.

Наступним кроком навчання хлопчиків ставала єшива – вища духовна школа у великих містах під керівництвом авторитетних рабинів, знатоків традиції, закону, де викладалися суто єврейські предмети, вивчався Талмуд (Мішна та Гемара). Навчання в єшивах вже залежало від фінансових можливостей батьків та побажань щодо подальшої долі хлопчиків. Мати таку духовну освіту вважалося дуже почесним, людина з освітою, знаток Тори та Талмуду була шанованою людиною перед якою відкривалися широкі можливості. Це була освіта суто чоловіча, дівчата до неї не допускалися.

Така система склалася ще з польських часів і саме з такою системою стикнулася Російська імперія, отримавши єврейську спільноту після остаточного знищення польської державності та поетапного поглинання її території. І такою вона була у перші десятиліття існування євреїв в умовах нової для них імперської реальності. Але, вже з першої половини XIX ст. імперія починає вводити альтернативні форми освітнього початкового процесу, впроваджуючи політику асиміляції, намагаючись залучити єврейських дітей до навчання у неєврейських початкових навчальних закладах. Для цього було засновано альтернативні хедерам казенні єврейські училища. Наприклад, найближчим до Маріуполя було Бахмутське єврейське казенне училище 1-го розряду. Втім, євреї майже не віддавали своїх дітей туди.

Ситуація змінилася у другій половині XIX ст., коли єврейська громада розширюється географічно та змінюються соціоекономічні та культурні реалії в умовах пореформеного періоду. В умовах Російської імперії, далеко за межами традиційних алгоритмів життя, єврейська спільнота опинялася перед викликами, які змушували модернізувати традиційні інституції, зокрема і освітні, а також включатися і в світську, неєврейську освіту (Гончаров, 2008, с. 231). Традиційний уклад штетлів (містечок), замкнених, впорядкованих за сталими порядками, залишався далеко позаду.

Нові умови суспільно-політичного, економічного життя вимагали нових підходів та пошуку відповідей на виклики. Традиційна духовно-релігійна вченість, яка не передбачала знань у світських галузях знання, для багатьох євреїв ставала замалою. У традиційну духовну освіту включалися неєврейські елементи (наприклад, російська мова), а далі ті, хто міг собі це дозволити, спрямовували своїх дітей до світських

навчальних закладів (гімназій), ремісничих училищ, щоб вони змогли отримати саме світську освіту, яка давала б їм можливість реалізувати себе в неєврейському світі. Це стосувалося і дівчат, що для традиційного єврейського укладу було не характерним.

В свою чергу всі ці процеси відбувалися в рамках політики, яку проводила влада, законодавчо впорядковуючи систему єврейської освіти. Реалії формування освітнього процесу в роки Олександра II (які суттєво відрізнялися від попереднього часу епохи Миколи I) серед іншого полягали в тому, що релігійна складова освіти віддавалася на відкуп батьків. Разом з тим, відбувалося реформування формальної традиційної єврейської освіти, було засновано приватні єврейські чоловічі та жіночі школи. У жіночих школах вивчали алфавіт, молитви у перекладі російською мовою, а також біблійну історію та основи іудаїзму. У школах для хлопчиків поряд з вивченням єврейських предметів вивчалася Тора, але загальним, світським предметам приділялося набагато більше часу.

У багатьох Талмуд-Торах було введено викладання загальних предметів, але все ж таки перевага віддавалася єврейським дисциплінам. По суті, державну освіту намагалися максимально звільнити від власне релігійної складової, віддаючи пріоритет загальнолюдським цінностям. Влада активно робила зусилля для залучення євреїв до загальних навчальних закладів, у тому числі й вищих, чим користувалися єврейські родини, адже це відкривало вікна можливостей.

Певною мірою ситуація для євреїв погіршилася з початку 1880-х рр., після вбивства Олександра II, в епоху Олександра III. Але в цілому освіта в єврейському середовищі, зокрема і в мариупольському, стрімко розвивалася.

Такі процеси були характерними і для єврейської спільноти Маріуполя. Початок формування освітнього процесу в місті сягає часів саме Олександра II. А отже, євреї міста скористалися можливостями, що відкривалися.

Хоча повноцінно єврейська громада формується саме в пореформений час, географічно далеко за межами традиційних місць розселення, тим не менше, переселенці з західних губерній намагалися принаймні першопочатково відтворити знайому їм традиційну модель освіти. Зокрема, у середині – другій половині 60-х рр. XIX ст. у місті було семеро вчителів-меламедів, які у приватному порядку навчали єврейських дітей у кількості 64-х осіб (Мариуполь и его окрестности..., 1892, с. 203). В принципі, це вкладається у традиційну для єврейської освітньої культури практику. Власне, цей формат і є форматом хедерів, приватних навчальних закладів, що організовувалися меламедами, які і забезпечували процес навчання.

А вже на початку 1870-х рр. завдяки ініціативі громади засновується «хедер для бідних» – Талмуд-Тора. Вірогідно, поштовхом для цього стала поява в місті рабина (якого до 1870 р не було). Саме з першим мариупольським казенним рабином Ар'є-Лейбом Даном та тодішніми членами правління синагоги пов'язується заснування у місті Талмуд-Тори – релігійного навчального закладу для хлопчиків із малозабезпечених сімей. Її заснування датується 1870-м роком (Мариуполь и его окрестности..., 1892, с. 127). Талмуд-Тора – початкова школа, де навчали переважно бідних дітей, сиріт та напівсиріт. Школа існувала за рахунок субсидій, хлопчіки отримували базову початкову освіту (початкова арифметика, російська мова), основи івриту, Тори. Сам формат Талмуд-Тори не був чимось новим, але включення в освітній процес початкової єврейської школи світських предметів було явищем новим, що свідчило про процеси модернізації. По ідеї основною метою Талмуд-Тори було надати хлопчикам традиційну релігійну освіту й підготувати їх до повноліття (бар-міцви, 13 років) та вступу до єшиви. В цьому плані Талмуд-Тора існувала паралельно з хедерами.

В реаліях Маріуполя Талмуд-Тора стала переважно закладом саме для хлопчиків з незаможних родин, чи взагалі сиріт, але не тільки. В принципі, це вкладалося в єврейську систему початкової освіти в цілому, де хедери, як приватні навчальні заклади для основної маси дітей, були основною формою початкової освіти, а Талмуд-Тори саме для незаможних, хто не міг собі дозволити оплачувати хедер.

Маріупольська Талмуд-Тора в 1870-х рр. починалася із 20-ти хлопчиків, а на кінець XIX ст. їх навчалось вже близько сотні. На духовне правління покладалися задачі організації навчального процесу, фінансування тощо. Діти навчалися у приміщенні другого молитовного будинку (Маріуполь и его окрестности..., 1892, с. 203). Очевидно, мається на увазі стара будівля на вул. Георгіївській, адже двоповерхова будівля, яка існує зараз поряд із краєзнавчим музеєм, на той момент ще не була побудована. Є і інша інформація: за даними, що їх наводить О. Проценко, Талмуд-Тора розташовувалася у приміщенні двоповерхового будинку, побудованого навпроти хоральної синагоги (на вул. Харлампіївській): перший поверх цього приміщення було відведено під мікву, на другому, за його даними, розташовувалася Талмуд-Тора.

Згодом (у першій половині 1890-х рр.) для Талмуд-Тори було збудовано окрему одноповерхову будівлю навпроти хоральної синагоги, навчання в якій почалися у 1894 р. Саме в цій будівлі застав та описав учнів Талмуд-Тори кореспондент газети «Приазовский край» Олександр Попов (Серафимович).

Функції завідування навчальним закладом було покладено на казенного рабина Маріуполя Йосипа Мойсейовича Груніна (казенний рабин Маріуполя з 1877 до 1918 р з перервами). Відомі прізвища піклувальників Талмуд-Тори: повітовий лікар Горацій Йосипович Авербах (старший брат знаменитого офтальмолога, уродженця Маріуполя Михайла Йосиповича Авербаха), провізор Ісак Абрамович Грінберг, маріупольські міщани Ілля Рафаїлович Кабе та Борух Аронович Лівшиць.

Не всі хлопчики навчалися безкоштовно, навчання принаймні частини учнів сплачувалося батьками: воно коштувало 5-10 крб. з кожного учня. Це і була одна зі статей доходів навчального закладу. Іншими були коробковий збір, одиничні пожертви, плата за участь дітей у поховальних процесіях. Коробковим збором у ті часи називався спеціальний податок головним чином на кошерне м'ясо. У період, що нас цікавить (а останні нововведення були введені у 1844 р та діяли до 1917 р.) цей податок повинен був спрямовуватися на сплату урядових податків (до 1863 р. подушної податі) та боргів громад, а потім вже на внутрішньо-общинні потреби, зокрема, утримання єврейських шкіл, благодійні цілі тощо. Розміри коробкового збору та методи його стягування встановлювала міська влада, яка консультувалася з керівництвом єврейських громад. Міська адміністрація вживала також заходів (зокрема поліцейських) для боротьби з нелегальним забоєм худоби та птиці як із формою ухилення від сплати коробкового збору.

Станом на початок 1890-х рр. викладацький склад Талмуд-Тори виглядав наступним сином (Маріуполь и его окрестности..., 1892, с. 127): єврейський закон викладав Є. А. Ломовицький (можливо прізвище передано невірно, вірогідно – Єсель Абович Ломовський), російську мову викладав шкловський міщанин Хаїм Борухович Ривлін, помічниками були М. Меламедов та І. Ломовицький (можливо прізвище передано невірно, вірогідно мається на увазі син Єсея Абовича Ісель Єселевич Ломовський). Викладачі за свою працю отримували заробітну платню. У 1910 р. завідувачем Талмуд-Тори був Яків Євсейович Міллеруд.

Наприкінці 1890-х рр. кореспондент газети «Приазовский край» О. Попов (у майбутньому відомий радянський письменник Олександр Серафимович), зацікавившись питанням єврейської освіти в Маріуполі, дослідив цю тему та опублікував низку

репортажів, де доволі відверто описав ситуацію та охарактеризував стан справ у цьому навчальному закладі та в громаді в цілому щодо відношення її до організації освітнього процесу.

Так, у листопаді 1897 р., характеризуючи соціально-економічний стан учнів він зазначив, що «посещают школу дети самого бедного класса евреев», що серед них «много полусирот и немало круглых сирот». Опіку над такими дітьми і бере на себе громада, знаходячи для них притулок у домах інших євреїв та спрямовує на навчання до Талмуд-Тори. Описуючи їх матеріальний стан, він відмічав, що «надо только взойти в школу, надо только взглянуть на эти бледные, испытые лица детей, на их изодранный костюм, сапоги, чтобы увидеть, какие лишения испытывают семьи этих детей». Він вказує на критичний матеріальний стан учнів, на те, що за них нікому піклуватися, що вони не мають належної можливості задовольнити потреби у їжі та одязі («из продранных сапог выглядывают голые заоченелые пальцы, вместо пальто какой-то старенький летний парусиновый пиджачек, который мальчуган поддерживает посинелой рученкой»). Характеризуючи моральний стан учнів він зазначав, що «они не знают человеческой любви, человеческих отношений» (Приазовский край, 1897, с. 4). Він підкреслював, що «с сожалением надо заметить, что здешняя еврейская община слишком далека от дружной работы на общую пользу», вказуючи, що весь тягар утримання цього закладу було покладено тільки на хоральну синагогу, при тому, що на той час в місті функціонувало ще два молитовні будинки (очевидно, мова йде про 1-й молитовний будинок на вул. Георгіївській та 2-й молитовний будинок ХаБаД на вул. Митрополитській). Він негативно поставився до цього, вважаючи, що це «...в высшей степени несправедливо, так как эта школа – общееврейское дело, и все евреи должны поддерживать ее» (Приазовский край, 1897, с.4). Організацію, зміст та умови навчання він описує таким чином: «с 8 до 12 часов детишки сидят и занимаются. Они учат русский язык, арифметику и еврейский язык. Наконец, наступила перемена. О, как хочется отдохнуть, побегать! Но побегать негде; шумной толпой высыпают они в коридор, но коридор тесный и узкий [...] холодный, резкий ветер гуляет по коридору, и страшный сквозняк пронизывает детвору [...] Дети целый день сидят голодные. Ведь слишком далеко идти домой, да и все-равно дома нечего есть [...] С 8 до 4 часов сидят они за книжкой голодные и усталые» (Приазовский край, 1897, с.4).

Негативно він характеризував моральний стан піклувальників, згадував той факт, що існування цього навчального закладу супроводжувалося склоками та інтригами збоку певних осіб (в першу чергу в аспекті контролю та використання фінансів), що свідомі люди не мали можливості впливати на процес. В якості виходу з ситуації він рекомендував небайдужим, в першу чергу сердобольним жінкам, взяти дітей під свою опіку, налагодити процес їх годування, одягу, морального піклування про їх внутрішній стан тощо.

Треба сказати, що з часом ситуація явно змінилася. Вже більш ніж через рік, у наступних публікаціях О. Серафимович вказує на суттєві зміни («тепер там произошла большая перемена»). Він звертає увагу, що була запроваджена система харчування (дітям стали давати хліб, чай), збільшилися розміри пожертвувань, діти забезпечувалися одягом та взуттям. Але, мабуть, найголовнішим є зміна духовно-моральної ситуації, «которая благотворно действует на детей». Він вкотре звертає увагу на стан дітей, що навчалися у школі: «здесь учатся мальчики самых бедных родителей, которых буквально душит нищета, а многие дети вовсе не имеют родителей. Обстановка, среди которой они живут, ужасна: хроническое голодание, пинки, безсердечие чужих людей, ни ласки, ни слова участия, ни примера, который бы учил добру, чести, человеческому достоинству. В этой обстановке вырастают маленькие дикари. Такими они являются и в школу и

смотрят тут зверьками» (Приазовский край, 1898, с.4). І ось таку ситуацію намагалися змінити сердобольні жінки, що взяли на себе опіку над хлопцями. А станом на 1910 р. відомо, що серед піклувальників Талмуд-Тори ми знаходимо вже не тільки тих, хто мав відношення до хоральної синагоги, а й скарбника 1-го молитовного будинку Ісака Яковича Дрідзо та скарбника 2-го молитовного будинку Рафаїла Яковича Іофіса, а також одного з ключових спонсорів 1-го молитовного будинку маріупольського 2-ї гільдії купця Михайла Мойсейовича Сахарова. Головою піклувальної ради був підприємець та власник музичного магазину Абрам Вульфівич Гурович.

Той факт, що навчання в школі, принаймні, у кінці 1880-х – початку 90-х рр. не був безкоштовним, а також враховуючи достатньо велику кількість хлопчиків, що там навчалися, дає підстави вважати, що формат Талмуд-Тори став важливим для принаймні певної кількості єврейських родин міста, і навчалася там доволі багато хлопчиків з єврейських родин міста, хто безкоштовно, а хто і за відповідну платню.

Заможні ж городяни все ж таки, воліли давати своїм дітям домашню початкову освіту, або віддавали дітей до приватних єврейських навчальних закладів. Надалі вже ті, хто мав можливість, віддавали своїх дітей у світські середні навчальні заклади (гімназії). Але, очевидно, для більшості дітей навчання у Талмуд-Торі на цьому завершувалося і вони вступали на шлях практичної професійної (в першу чергу ремісничої) діяльності своїх батьків.

Як вже ми підкреслювали, традиційна духовна єврейська освіта була орієнтована саме на хлопчиків, відповідне навчання для дівчат не передбачалося. Дівчата десятиліттями отримували від своїх матерів домашні настанови, на практиці своїх родин засвоювали основи духовної культури свого народу, практичні знання у галузі галахи (єврейського закону) у тих аспектах, які стосувалися жіночої діяльності (домашні справи, кашрут, сімейні цінності, закони ритуальної, сімейної, а також жіночої чистоти тощо), навчання Тори, галахи було уділом суто чоловічим.

Втім, друга половина XIX ст. внесла свої корективи. Якщо вести мову суто про релігійний формат освіти, то це виявилось в тому, що паралельно із релігійною школою для хлопчиків (Талмуд-Тора), наприкінці XIX ст. почала функціонувати така ж школа для дівчат. Потреба у цьому назрівала здавна, але через різні причини довго не реалізовувалася. Як вказує маріупольський краєзнавець С. Катріч «рішення про відкриття безкоштовної елементарної школи для бідних єврейських дівчаток приймалося як приватна ініціатива інтелігентної єврейської молоді Маріуполя влітку 1895 року, вже після відкриття нової будівлі Талмуд-Тори для хлопчиків у 1894 році. Гроші на цю школу збиралися гуртком активістів протягом понад трьох років на спеціальних вечорах та аматорських театральних спектаклях. Відомо, що маріупольське суспільство, співчуючи благодійним цілям вистав, не скупилось на купівлю квитків – збори завжди були повними» (Іванова, 2022).

Вже цитований нами О. Серафимович в одній з публікацій за 1897 рік вказував, що «Грамотность среди еврейских девочек распространена очень слабо: до сих пор решительно ничего не сделано, чтобы и девочкам дать возможность учиться. Правда, самое лучшее было бы – это поместить девочек в городские школы; но они, к сожалению, переполнены. Необходимо духовному правлению основать элементарную школу для девочек. Ведь имеются же такие школы в еврейских общинах других городов, — ну, хотя бы в Ростове, где она, кстати заметить, и поставлена прекрасно именно потому, что там вся община, в лице своих членов, принимает деятельное участие в школьном деле».

Врешті-решт, школа була заснована. За даними І. Понромаревої, які вона взяла з «Отчета Мариупольской Женской Субботней школы» (опублікованого у 1901 р.) школа почала роботу у листопаді 1898 р. Причому, як зазначає дослідниця, одним з ініціаторів

заснування школи була вчителька однієї з недільних шкіл міста М. Салтикова (Пономарева, б.д.). Варто зауважити, що школа для дівчат розташовувалася не у приміщенні «местной Талмуд-Тори на втором этаже синагоги», як це вказано у деяких публікаціях. Для неї було збудовано приміщення поряд із будівлею хоральної синагоги (на вул. Харлампіївській), ліворуч від неї, навпроти будівлі хлопчикової Талмуд-Тори. Весною 2022 р. будівля була знищена російськими окупантами.

Завідувачкою школи була С[ара?]. С. Котнер. Попечительками Анастасія Єфимівна Закс (дружина мариупольського провізора Йосипа Григоровича Закса), Р.Л. Очаківська (вірогідно дружина мариупольського лікаря Мойсея Миколайовича Очаківського) та А.Л. Манусевич (Отчет..., 1901, с.2). Фінансування школи здійснювалося за рахунок приватних пожертв (зокрема Емануїла Ісаєвича Голдріна, сина харківського 1-ї гільдії купця Ісає Голдріна, родини мариупольського 2-ї гільдії купця Михайла Мойсейовича Сахарова, родини купців Трегубових тощо) та внесків юридичних осіб (зокрема, Азово-Донського Комерційного банку). Навчальний процес забезпечували 13 викладачів: 10 із загальних предметів та 3 з єврейської мови. Тобто, бачимо, що світська складова освіти переважала, а національна обмежувалася вивченням мови.

Цими двома навчальними закладами освітня сторона общинно-релігійного життя євреїв Маріуполя не обмежувалася. До певної міри функції хедеру виконували приватні навчальні заклади. Ті, хто міг собі фінансово дозволити, обирали для навчання своїх дітей приватні школи, де викладалися також і релігійні предмети. Так, у 1880-х рр. функціонували приватні єврейські навчальні заклади, засновниками яких була родина Волосових. Вони заснували та утримували дві приватні школи. Школу для хлопчиків у 1888 р. заснував Ісак Якович Волосов. Навчання у цій школі коштувало 30 крб. з кожного учня, на той момент у школі навчалося 15 хлопчиків, з яких двоє навчалися безкоштовно. Приватну ж школу для дівчат у 1889 р. заснувала його донька Фейга Ісаївна Волосова. Там навчання коштувало 40 крб та навчалося 8 дівчат (Мариуполь и его окрестности..., 1892, с. 205).

А на початку ХХ ст., зокрема, у 1910 р., фіксуємо існування щонайменше трьох приватних училищ. Принаймні один з цих навчальних закладів позиціонував себе саме як хедер. Це училище 3-го розряду для хлопчиків та дівчат К. А. Абрамовича, яке спеціалізувалося на підготовці до навчання у середніх навчальних закладах, тобто було початковим навчальним закладом. Навчальний заклад позиціонував себе як такий, що дає достатню підготовку до вступу до середніх навчальних закладів як для хлопчиків, так і для дівчат. Власне, сам факт того, що училище було змішаним, вже було неабияким кроком на шляху модернізації організації навчального процесу. Не меншим, а можливо і більшим моментом варто вважати, що як для хлопчиків, так і для дівчат викладалися власне духовні предмети. Зазначалося, що у закладі навчають давньоєврейській мові, єврейській історії та законам єврейської віри, і окремо вказувалося про викладання «специально еврейских предметов по обширной программе». Тобто, перед нами фактично повноцінний хедер причому як для хлопчиків, так і дівчат. Училище розташовувалося на розі вулиць Митрополитської та Торгової у будинку Андрієвського.

Менш пафосно позиціонували себе два інші навчальні заклади. Зокрема, приватне чоловіче училище 3-го розряду Іцки (Ісака) Носовича Злоцовського, де діти могли вивчати «основательно русские и еврейские предметы». Щоправда, це училище було виключно чоловічим, дівчат в нього не брали. Це училище розміщувалося на вул. Георгіївській, 25.

І існувало приватне єврейське училище для дітей обох статей Розалії Яківни Фільштинської, яке також спеціалізувалося на підготовці дітей до середніх навчальних

закладів. Вона викладала разом із сестрою Кларою Яківною Фільштинською. Діти навчалися єврейської мови, іншого не вказувалося. Училище розміщувалося на вул. Торговій в будинку Чебаненка.

Очевидно, що ці початкові навчальні заклади були камерними, учнів там було небагато, лише ті, хто міг собі це фінансово дозволити (хоча в одному з оголошень вказувалося, що «плата за правоучение умеренная»). Принаймні, заможні родини в якийсь момент отримали можливість дати своїм дітям початкову освіту не в Талмуд-Торі, а в більш, так би мовити, привілейованих, закритих, елітарних навчальних закладах.

Наступний крок у релігійному навчанні – у форматі єшив, навряд чи для Маріуполя був характерним. У самому місті очевидно, єшив не було і ми не знаємо, чи були приклади, щоб маріупольські єврейські родини відправляли своїх дітей на навчання у єшиви в інші міста (щось підказує, що наприкінці XIX – початку XX ст. це навряд чи було популярно). Але, отримати середню світську державну освіту діти могли, причому як у самому Маріуполі, так і в гімназіях інших міст.

Заможні євреї міста віддавали своїх дітей на навчання у світські міські середні навчальні заклади – гімназії: Олександрівську гімназію для хлопчиків та Маріїнську гімназію для дівчат. У системі імперської освіти гімназії були вже не початковими, а середніми навчальними закладами, задачею яких була підготовка до вступу до університетів. Якщо початкова освіта охоплювала більшість єврейських дітей, то середня освіта, вже була уділом обраних. Не всі мали можливість собі це дозволити. Тим більше, це вже було абсолютно світське навчання, ні про яку єврейську освіту вже мови не йшло.

В Олександрівській гімназії хлопчики з єврейських родин складали вагому частку серед всіх учнів стабільно посідаючи друге місце після хлопчиків з християнських родин. Зокрема, якщо прослідкувати по роках, то виходить наступна картина (див. таб.1).

Таблиця 1.

	1878	1879	1880	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892
Всього	179	174	189	186	185	181	196	201	157	153	150	179	161	148	161
З них іудейськог о сповідання	33	34	40	39	42	43	44	47	37	43	40	38	34	31	32
%	18	20	21	20	23	24	22	23	24	28	27	21	21	21	20

Джерело: Мариуполь и его окрестности..., 1892, с. 226

Бачимо, що частка євреїв серед учнів стабільно коливається у діапазоні від п'ятої частини до навіть майже третини. Нажаль, більш пізніх даних ми не маємо. Серед найвідоміших випускників гімназії єврейського походження можна назвати М. Й.

Авербаха (1872-1944), видатного офтальмолога, академіка АН СРСР, що від 1900 р. і до кінця життя працював у Московській очній лікарні, яка згодом (у 1935 р.) була перетворена в очолюваний ним же офтальмологічний інститут імені Гельмгольца (він закінчив гімназію із срібною медаллю) та Р. Л. Самойловича (1881-1939), полярного дослідника, мандрівника та геолога, професора, доктора географічних наук, керівника Північної науково-промислової експедиції (1920-1925), директора Інституту з вивчення Півночі (1925-1930), заступника директора Всесоюзного арктичного інституту (1932-1938). Закінчив гімназію і майбутній видатний танцюрист, хореограф та художник О. С. Сахаров (1886-1963). Навчався (закінчив естерном) в гімназії і його близький друг, майбутній радянський художник та книжковий ілюстратор, член Спілки художників СРСР О. П. Могилевський (1885-1980, при народженні мав ім'я Зісель-Меєр).

Ще одним навчальним закладом, де також вчилися єврейські хлопчики, було реальне училище Василя Гіацинтова. Реальні училища у Російській імперії були середніми навчальними закладами, у яких істотна роль відводилася предметам природничої та математичної спрямованості. Тобто, учні орієнтувалися на вступ не до університетів, а інститутів природничої чи технічної спрямованості. Мабуть, найвідомішим його випускником серед євреїв був В. О. Синайський (за метрикою Вігдор, тобто Авігдор, 1893-1968), у майбутньому відомий радянський скульптор та педагог.

Дівчата з єврейських родин мали можливість вчитися у Маріупольській жіночій Маріїнській гімназії. Дівчата з єврейських родин, як і в випадку чоловічої гімназії, посідали друге місце після дівчат з християнських родин, але їх відсоток був дещо меншим, але також стабільно коливався у діапазоні від п'ятої до чверті (див. таб.2.).

Таблиця2.

	1877	1878	1879	1880	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892
Всього	129	157	149	150	137	113	137	149	162	166	177	185	186	184	181	205
З них іудейського сповідання	17	17	20	20	21	22	23	27	32	37	34	39	36	44	41	43
%	13	11	13	13	15	19	17	18	20	22	19	21	19	24	23	21

Джерело: Мариуполь и его окрестности..., 1892, с. 244

І зовсім невеликою була частка тих маріупольських євреїв, що отримували вищу освіту. Отримання вищої освіти євреями стало вагомим проявом і чинником змін, що тривали у єврейській громаді імперії. Зміни у самому ставленні до світської освіти, природня тяга до освіти, намагання за допомогою вищої освіти вийти за рамки етнічних обмежень, можливість скористатися перспективами, що відкривалися для євреїв з вищою освітою, все це сприяло активному освоєнню євреями вищої освіти. Наявність в єврейській релігійній культурі акценту на загальній грамотності, базова для єврейської

духовної культури орієнтація на культуру, яка поважає книжкові знання, роботу з надзвичайно складними текстами, ставало вагомим підґрунтям для зростання намагання здобути освіту серед частини єврейської спільноти. Отже, отримання вищої освіти євреями, з одного боку, було проявом модернізаційних процесів та змін у єврейській громаді, а з іншого боку євреї з вищою світською освітою самі в свою чергу ставали локомотивами модернізаційних змін у єврейських громадах. Вища освіта давала перспективи. Усі євреї, хто закінчував вищі навчальні заклади могли займатися торгівлею і промислами, зараховуватися до купецтва, щодо них знімалися обмеження на проживання.

Особливо привабливою ставала медична освіта. Євреї з вищою медичною освітою (лікарі та провізори) мали право повсюдного проживання, незалежно від того, чи займаються вони своєю спеціальністю чи ні (втім, з 1903 р. це стало обов'язковим). Євреї, які мали ступінь доктора медицини, могли служити по будь-якому відомству по всій імперії, мати прикажчика та двох слуг з одновірців, виписуючи їх із Смуги осілості. Право повсюдного проживання та торгівлі мав і єврейський медичний персонал без вищої освіти (зубні лікарі, фельдшери, акушерки). В свою чергу сама влада охоче сприяла цьому. З початку XIX ст. до 1880-х років самодержавство підтримувало навчання єврейської молоді в російській середній та вищій школі, розглядаючи це як один із основних факторів асиміляції. Лише наприкінці 1880-х рр. стали вводитися обмеження, обумовлені як самим фактом великої кількості євреїв у вищих навчальних закладах, які ставали конкурентами для неєврейської спільноти (непропорційно велика їх частка серед студентів порівняно із загальною часткою серед населення імперії), так і (не в останню чергу) через участь євреїв у революційних рухах. У 1887 р. урядом Олександра III була введена відсоткова норма, яка приблизно відповідала частці євреїв серед всього населення: у межах смуги осілості частка євреїв серед учнів чоловічих гімназій та університетів не повинна була перевищувати 10%, у решті імперії – 5%, у столицях – 3%.

Маріупольські євреї активно отримували вищу освіту, освоюючи всі університети, що були на території сучасної України та за її межами. Переважно вони отримували вищу медичну освіту, але також і інженерно-технічну та юридичну.

Певне уявлення про кількість маріупольських євреїв-студентів дає моніторинг метричних книг маріупольської синагоги. Хоча ці дані не можуть бути повністю репрезентативними, адже містять очевидно не повну інформацію, тим не менше, дають змогу зробити певні висновки. Зокрема, євреїв-студентів дійсно не було багато. Але їх кількість постійно зростала, що свідчить про неабияку популярність вищої освіти серед маріупольських євреїв, особливо після революційних подій 1905 р. Так, у 1880-х рр. ми зафіксували згадки про щонайменше п'ятьох студентів. Очевидно, їх було більше, але не набагато. У 1890-х рр. ця кількість вже зростає до семи. А на початку XX ст. вищу освіту в різних університетах здобували вже щонайменше п'ятнадцять маріупольських євреїв. Ще раз підкреслимо, мова йде лише про тих, хто через різні причини був зафіксований у метриках (одружувалися чи реєстрували народження дітей). Відповідно, їх кількість була вищою.

Також можна зробити певні висновки щодо географії освіти, а вона була доволі широкою. Це були не тільки всі університети в межах сучасної України (як в рамках Смуги осілості, так і за її межами), а і інші університети, зокрема столичні. А саме: Імператорський Харківський університет (був, здається, найпопулярнішим, студенти навчалися на медичному, фізико-математичному та юридичному факультетах; наприклад, цей університет закінчив О.Л. Ейнгорн, онук спадкового почесного громадянина Е.Г. Ейнгорна та у майбутньому відомий радянський архітектор),

Імператорський Новоросійський університет (Одеса, наприклад, цей університет закінчив вищезгаданий Р.Л. Самойлович), Імператорський університет Святого Володимира (Київ), Імператорський Санкт-Петербурзький університет (юридичний факультет, наприклад, цей університет закінчив Л.Е. Ейнгорн, син спадкового почесного громадянина Е. Г. Ейнгорна та батько вищезгаданого О.Л. Ейнгорна), Імператорський Московський університет (медичний факультет, наприклад, цей факультет закінчили всі брати Авербахи), а також Варшавський університет і його своєрідний наступник Імператорський Варшавський університет в м. Ростові-на-Дону (що відкрився у 1915 р. на базі евакуйованого Варшавського університету). Окрім університетів маємо студентів також і Харківського технологічного інституту, Імператорського Костянтинівського межового інституту (Москва), Комерційного інституту.

Революційні події, що послідували з 1917 р., внесли суттєві корективи у функціонування єврейських національних шкіл. Вже влітку 1917 р. на зібранні опікунських та педагогічних рад єврейських шкіл Маріуполя було поставлене питання про створення єврейської шкільної ради та про включення шкіл у загальнодержавну шкільну систему (Мариупольское слово, 1917, с. 3).

Зміни, що відбулися у системі управління общинним життям єврейської громади восени 1918 р. (створення єврейської общинної ради), торкнулися і освітніх установ. Саме на общинну раду перейшло фактичне керівництво зокрема і єврейськими школами (в тому числі і пошук фінансування) (Мариупольский вестник, октябрь 1918, с. 4). Фінансова криза єврейських шкіл одним з проявів якого стало те, що викладачі упродовж перших місяців 1918 навчального року перестали отримувати зарплатню, постала криза можливості опалення приміщень та купівлі навчальних матеріалів, призвела до призупинення діяльності шкіл (Мариупольский вестник, 9 ноября 1918, с.4). Общинне керівництво шукало варіанти подолання цієї кризи. Зокрема, було проведено благодійну акцію – спектакль, виручка з якого була передана у розпорядження шкільної ради та пішла на покриття витрат на утримання шкіл, в першу чергу виплати зарплатні вчителям (Мариупольский вестник, 15 ноября 1918, с.4). Частково гроші отримувалися за рахунок пожертвувань, частково субсидії від міського керівництва (грошей, виділених міською думою), отриманої у березні 1918 р. після звернення єврейської шкільної ради (було виділено 12 тис. крб.) (Революционное слово, 1918, с. 3).

Також у жовтні 1918 р. євреї знову клопотали перед міською управою про прийняття єврейських шкіл на баланс міста. Однак, через брак коштів у цьому було відмовлено. Натомість, у грудні 1918 р. міською владою було запропоновано альтернативу: щоб міська управа клопотала перед земською управою про включення шкіл у загальну земську мережу шкіл та перед міністерством народної освіти про відкриття кредитів на утримання цих шкіл (Мариупольские известия, 1918, с. 3). Чим це закінчилося, наразі, невідомо.

Разом з тим, попри складну політичну ситуацію, відбувалися спроби приватним чином відновити єврейське навчання. Зокрема, у 1918 р. було оголошено про відкриття приватного жіночого училища «с расширенной программой по еврейским предметам». А у 1919 р. була заснована чоловіча гімназія (Мариупольские известия, 1919, с. 3). Засновниками були викладач Катеринославської класичної гімназії І.М. Векслер (що також був власником єврейського приватного училища) та гірничий інженер Д.І. Векслер. Вірогідно, що І.М. Векслер перебрався з Катеринослава до Маріуполя та вже на новому місці відновив роботу своєї гімназії, адже у самому Катеринославі також була гімназія І. Векслера.

Встановлення радянського режиму поклало кінець розвитку єврейської освіти в Маріуполі.

Таким чином, освітня складова общинного життя євреїв Маріуполя складалася з двох елементів та формувалася в нових та незвичних для єврейської спільноти умовах пореформеної доби інокультурного та іноетнічного середовища, що породило певні зміни старих форм та породило нові форми освітнього життя. В реаліях Маріуполя це вилилося на перших порах у діяльності традиційних для єврейської освіти медамедів (приватних вчителів єврейського закону), а згодом заснуванні Талмуд-Тори, початкової школи для хлопчиків з незаможних родин та сиріт. А роль хедерів виконували приватні навчальні заклади, причому як для хлопчиків, так і для дівчат. Обидва формати з одного боку давали основи релігійних знань, з іншого – основи світських знань, що було важливим свідченням модернізаційних процесів в освіті. Також нововведенням стало заснування жіночої початкової освіти. Наступні формати релігійної освіти – єшиви для Маріуполя не зафіксовані, також не зафіксовано прикладів віддавати дітей в єшиви інших міст.

Другим елементом стало активне розповсюдження серед частини євреїв (що мали фінансові можливості) світської освіти (гімназій та реальних училищ) як для хлопчиків, так і для дівчат, як давала можливість отримати у подальшому вищу освіту. А для зовсім невеликої частки євреїв реальністю стало отримання вищої університетської освіти (медичної, технічної, юридичної), що виводило їх далеко за межі традиційного укладу та давало перспективи стати частиною світського імперського суспільного, культурного та економічного простору.

Бібліографічний список

- Гончаров, В.В., 2008. Деякі аспекти модернізації общинної школи євреїв Катеринославської губернії (1861–1913 рр.). *Історичні і політологічні дослідження*. 1-2 (37-38), с. 229-235.
- Іванова, Я., 2022. *Якою була єврейська жіноча школа Маріуполя позаминулого століття*. [онлайн] Доступно: <<https://pr.ua/news/yakoyu-bula-uevreyisqka-zhinocha-swkola-mariupolya-rozaminulogo-stolittya-vizualizatsiya>>
- Маріуполь и его окрестности. Отчет об учебных экскурсиях Мариупольской Александровской гимназии*, 1892. Маріуполь: Типо-Литография А. А. Франтова.
- Маріупольское слово*. № 108. 12 августа 1917, с. 3
- Маріупольские известия*. № 12. 18 декабря 1918, с.3.
- Маріупольские новости*. № 58. 6 октября 1919, с. 3.
- Маріупольский вестник*. № 39. 13 октября 1918, с.4
- Маріупольский вестник*. № 61. 9 ноября 1918, с.4.
- Маріупольский вестник*. № 66. 15 ноября 1918, с.4.
- Отчет Мариупольской Женской Субботней школы*, 1901. Маріуполь.
- Пономарева, И., б.д. История школ. *The Poem of the Black Sea Project* [онлайн] Доступно: <<https://cities.blacksea.gr/ru/mariupol/3-4-1-1-1/>>
- Приазовский край*. 11 ноября 1897, с. 4.
- Приазовский край*. 11 января 1898, с. 4.
- Революционное слово*. № 4. 1(14) марта 1918, № 4, с. 3.

References

- Honcharov, V.V., 2008. Deiaki aspekty modernizatsii obshchynnoi shkoly yevreiv Katerynoslavskoi hubernii (1861–1913 rr.) [Some aspects of the modernization of the Jewish community school of the Ekaterinoslav province (1861–1913)]. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*. 1-2 (37-38).

- Ivanova, Y., 2022. *Yakoiu bula yevreiska zhinocha shkola Mariupolia pozamynuloho stolittia* [What was the Jewish girls' school in Mariupol like in the century before last?]. [Online] Available at: <<https://pr.ua/ru/news/yakoyu-bula-uevreyisqka-zhinocha-swkola-mariupolya-pozaminulogo-stolittya-vizualizatsiya>>
- Mariupol i yego okrestnosti: otchet ob uchebnikh ekskursiyakh Mariupolskoi Aleksandrovskoi gimnazii* [Mariupol and its environs. Report on educational excursions of the Mariupol Oleksandrovskaya Gymnasium], 1892. Mariupol : Tipo-Litografiya A.A.Frantova.
- Mariupolskoe slovo* [Mariupol word]. № 108. 12 avgusta 1917. S. 3
- Mariupolskie izvestiya* [Mariupol News]. № 12. 18 dekabrya 1918. S.3.
- Mariupolskie novosti* [Mariupol news]. № 58. 6 oktyabrya 1919. S. 3.
- Mariupolskii vestnik* [Mariupol Herald]. № 39. 13 oktyabrya 1918. S.4
- Mariupolskii vestnik* [Mariupol Herald]. № 61. 9 noyabrya 1918. S.4.
- Mariupolskii vestnik* [Mariupol Herald]. № 66. 15 noyabrya 1918. S.4.
- Otchet Mariupolskoi Zhenskoï Subbotnei shkoli* [Report of the Mariupol Women's Saturday School], 1901. Mariupol.
- Ponomareva, I., n.d. *Istoriya shkol* [History of schools]. *The Poem of the Black Sea Project* [online] Available at: <<https://cities.blacksea.gr/ru/mariupol/3-4-1-1-1/>>
- Priazovskii krai* [Priazovsky region]. 11 noyabrya 1897. C.4.
- Priazovskii krai* [Priazovsky region]. 11 yanvarya 1898. S 4.
- Revolutsionnoe slovo* [Revolutionary word]. № 4. 1(14) marta 1918. № 4. S. 3.

Стаття надійшла до редакції 20.02.2025 р.

I.G. Lukovenko

EDUCATION IN THE SYSTEM OF COMMUNITY LIFE OF THE JEWISH COMMUNITY OF MARIUPOL IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES

The article examines the place and role of education in the life of the Jewish community of Mariupol in the second half of the 19th – early 20th centuries. The article analyzes the peculiarities of the formation and functioning of religious education, traditional for the Jewish community, represented by private teachers (melameds), the Talmud-Torah school for poor boys and a network of private primary educational institutions, which to some extent performed the functions of heders, as well as the modernization changes that it underwent in the post-Reform era. The article defines the place and significance of secular education (secondary - gymnasiums and craft schools and higher - university), which in the post-reform period became an increasingly significant factor in the lives of Jews, as it opened up prospects for becoming part of the secular imperial social, cultural and economic space.

The educational component of Jewish communal life in Mariupol consisted of two elements and developed under new and unfamiliar conditions of the post-reform era within a multi-ethnic and multicultural environment. This led to certain transformations of traditional forms and the emergence of new models of educational life. In Mariupol, this initially manifested in the activity of melammedim (private teachers of Jewish law), and later in the establishment of the Talmud-Torah, an elementary school for boys from impoverished families and orphans. The role of the heder was fulfilled by private schools, which, notably, operated for both boys and girls. Both formats provided a foundation in religious as well as secular knowledge, serving as important evidence of modernization processes in education. Another innovation was the introduction of elementary education for girls. Higher stages of religious

education, such as yeshivas, are not documented in Mariupol, nor are there indications that children were sent to study in yeshivas elsewhere.

The second element was the increasing spread of secular education among a segment of the Jewish population with financial means. This included attendance at gymnasiums and real schools by both boys and girls, which opened opportunities for higher education. For a very small part of Mariupol's Jews, university education—medical, technical, or legal—became a reality. This took them far beyond the framework of traditional life and offered prospects for integration into the secular imperial social, cultural, and economic environment.

Keywords: *Jewish community of Mariupol, Nadazovye, education, religious education, Talmud-Torah, cheder.*